

## АНАЛІТИЧНІ ОГЛЯДИ

Олена Синчак

### МОВА В ДІЇ: ЛІНГВОРИТОРИЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ДИСКУРСУ

У статті озглянуто провідні мовознавчі концепції дискурс-аналізу. Зокрема, методи Зеліта Гарріса, Гілліана Брауна та Джорджа Юла, Теуна ван Дейка і критичний дискурс-аналіз Нормана Феркло. Порівнявши їх із власне риторичним підходом до вивчення дискурсу, авторка висновкує, що межа між ними – умовна. А отже, варто говорити про лінгвориторичні підходи до аналізу дискурсу.

Ключові слова: дискурс, аналіз дискурсу, критичний аналіз дискурсу, дискурсна психологія, риторика, риторична організація дискурсу, риторична прагматика, порівняльна риторика.

Мовознавці трактують дискурс як зв'язний текст із залученням екстралінгвістичних факторів – прагматичних, соціальних, психологічних; а також текст, розглянутий у подієвому аспекті, або мовлення як цілеспрямована соціальна (взаємодія) людей [1, с. 136]. Беручи до уваги багатозначність терміна, Теун ван Дейк тлумачить його так:

1) мова в дії, публічні виступи, мовлення, висловлювання (наприклад: *дискурс президента Рональда Рейтана*);

2) як спосіб мовлення, так і концепції, ідеї (*дискурс неолібералізму*)

- форма використання мови (хто використовує таку форму мови?, як?, для чого?, коли?);

- комунікативна подія (люди використовують мову, щоб ділитись ідеями, переконаннями, і роблять це в певних суспільних ситуаціях);

3) форма вербальної взаємодії в суспільних ситуаціях [12, с. 9–10].

А отже, перед дослідником постає завдання описати настільки різні рівні комунікації. Свідчень мовознавства для цього виявляється недостатньо, тому дослідники дискурсу звертаються до психології та соціології. Такий розподіл, на думку Теуна ван Дейка, засвідчує потребу теоретично розмежовувати різні рівні дискурсу: мовний, комунікативний, пізнавальний та рівень взаємодії (інтеракційний) [12, с. 14]. Щоб реалізувати настільки комплексний підхід до вивчення мови, розвинувся окремий напрям мовознавчих досліджень – дискурс-аналіз.

Саме ж визначення дискурсу як мовної події – того, що збуває певні дії, рухи та соціальну активність, апелює до риторики. Однак досі опис зв'язків між цими поняттями не сягнув далі твердження мовознавців, що риторика вивчає породження дискурсу (Андреа Лінсфорд [15, с. 47], Наталія Безменова [2, с. 5, 17]). Спробуємо виявити інші теоретичні зв'язки, що пов'язують дискурс (і метод його вивчення – дискурс-аналіз) з риторикою.

Сам термін «дискурс-аналіз» та перша спроба вивчати зв'язне мовлення належить дескриптивізму – американському варіанту структуралізму. Це Зеліг Гарріс у 1952 року шукав граматичних правил, аби пояснити завдяки своєрідній поширеній граматиці, як речення поєднуються одне з одним [11, с. 5].

Запропонований З. Гаррісом метод аналізу – виключно *формальний*. Він не зважає ані на значення окремих морфем у тексті, ані на соціальну ситуацію їхнього уживання («*The method is thus fundamentally that of descriptive linguistics and not of semantics*» [17, с. 8]). Дослідник вивчає суто відношення між елементами тексту. «Не знаючи, ЩО текст каже, можемо встановити, ЯК це сказано, – які моделі повторення його головних морфем», – зазначає З. Гарріс на початку статті, додаючи, що часто тексти різних осіб, стилів або різної тематики засвідчують послідовні структурні відмінності [17, с. 1].

Це дало змогу говорити про зв'язність на рівні всього тексту. Саме зв'язність у тексті З. Гарріс вважає основною властивістю мови. «Мова не з'являється окремими словами чи реченнями, а зв'язним текстом, – від висловлювання з одного слова до десятитомної праці, від монологу до дискусії на Юніон Сквер» [17, с. 3]. Тому дослідник пропонує вивчати ті окремі морфемні й класи, «які мають граматично сформовані особливості дистрибуції», адже для нього важить не те, «що елементи з'являються, а ЯК вони з'являються, а який з'являється після яких чи в тому самому оточенні і так далі...» [17, с. 5].

Загалом аналіз З. Гарріса вписується в структуралістське розкладання дискурсу на частини [6, с. 23]. Для нього дискурс – просте зчеплення фраз, безперервне висловлення. Тому ніщо не перешкоджає застосувати до дискурсу ті самі підходи, які дескриптивна лінгвістика використовує, розглядаючи речення [3, с. 132]. Однак це не применшує значення його праці, адже в ній дослідник запропонував метод вивчення текстової структури і визначення роль окремого елемента в ній. Тобто досягнення американського мовознавця – насамперед у тому, що він вивів лінгвістику понад речення – на рівень тексту [7, с. 49]. Відтак, З. Гарріс став першим мовознавцем, хто зробив крок у напрямі риторики – до її розділу *dispositio*, що займається розташуванням елементів у тексті.

Наступні спроби мовознавців вивчати дискурс – йдеться про методи Мішеля Пеше, Теуна ван Дейка, Гілліана Брауна та Джорджа Юла – засвідчують щоразу нові намагання поєднати формальний підхід із функціональним. У результаті, відстань між риторикою та лінгвістикою зменшується уже в іншому, функціональному аспекті (наближаючись до її розділів *inventio*, або винаходження, та *elocutio* – вираження, стилю).

Зокрема, Гілліан Браун та Джордж Юл пропонують, з одного боку, вивчати форми вживання мови та регулярність їхнього поширення, а з іншого – розглядати загальні принципи інтерпретації, якими послуговуються люди [9, с. x]. Щобільше, поширеному в лінгвістиці розумінню тексту як продукту, мовознавці протиставляють трактування дискурсу як процесу: «Це підхід, який розглядає комунікативну функцію мови основною сферою дослідження, себто покликаний описати мовну форму не як статичний об'єкт, а як динамічний прийом вираження інтенційного значення» [9, с. 24].

Крім того, Гілліан Браун та Джордж Юл говорять про тему та організацію дискурсу, інформаційну структуру, референцію та когерентність. Якщо останні компоненти апелюють радше до традиційних процедур лінгвістики тексту, то з погляду риторики цікавим є розділ про організацію дискурсу «*'Staging' and the representation of discourse structure*».

Дослідники визначають організацію («*staging*» – постановку, інсценування) визначальною в структуруванні дискурсу, адже спосіб, у який його організовано (інсценовано) впливає і на процес інтерпретації, і на відповідь [9, с. 134]. Відтак, поняття «*staging*» включає загальну риторичну стратегію презентації, подання матеріалу («*speaker's/writer's overall rhetorical strategy of presentation*»), мотивовану якимось наміром: схвилювати, переконати слухача в правдивості сказаного, або здивувати чи навіть закликати до дії [9, с. 146].

Отже, попри традиційний аналіз у дусі лінгвістики тексту (референція, когерентність), метод Гілліана Брауна та Джорджа Юла акцентує також на риторичній організації дискурсу. Проте з книги, на жаль, не зрозуміло, чи то всі елементи дискурсу “працюють” на досягнення впливу на адресата, чи то завдання тільки одного рівня – *staging* – рівня постановки. А властиво, що конкретно належить до постановки, окрім згаданих у праці природного порядку (*natural order*) і кута зору (*point of view*) – залишається незрозумілим.

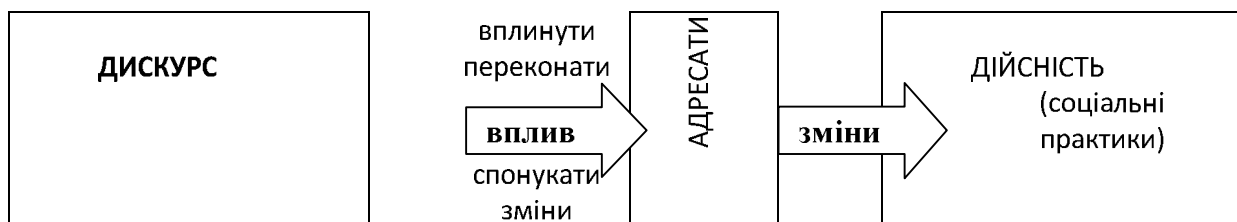
Відповідь знаходимо в Теуна ван Дейк, за теорією якого опрацювання тексту відбувається на всіх рівнях – як на рівні значення слова, фрази, речення (локальний рівень), так і на рівні макроструктур (топіки, загальний смисл, основний зміст [4, с. 134]. Локальна зв'язність (мікроструктурна) виражає семантичні властивості дискурсу у зв'язках між реченнями, тобто це лінійна пов'язаність елементів у послідовності [13, с. 115]. Така когерентність може слугувати різним прагматичним, стилістичним і риторичним функціям: поєднанню мовленнєвих актів, визначенню їхніх функцій (висновок, приклад, контраст), виявленню дидактичних й естетичних маркерів.

Критикуючи абстрактність семантичного аналізу, мовознавець зазначає, що значення в дискурсі треба вивчати в соціокультурному контексті, тобто, зважаючи на когнітивний процес, прагматику мовленнєвих актів, риторичну ефективність. Адже саме такими множинними зв'язками пов'язують значення в дискурсі [13, с. 132]. Оскільки семантичні зв'язки між реченнями можна використовувати стратегічно (щоб передати значення чи запобігти хибним висновкам), то їхній семантичний аналіз – тільки один із можливих. Потрібно ще провести конверсаційний, прагматичний, риторичний та інтеракційний аналізи [13, с. 120].

Проте, на відміну від ґрунтовно дослідженого семантичного, риторичний рівень Т. ван Дейк описує оглядово. По-перше, він наголошує, що всі структурні рівні тексту перебувають під впливом риторичного аспекту оповіді, а риторичні структури орієнтовані на надання тексту більшої переконливості [13, с. 133]. По-друге, разом із семантичними й прагматичними стратегіями виділяє в дискурсі також риторичні – які можуть функціонувати одночасно на кількох рівнях. Цей вимір дискурсного плану дослідник пов'язує із переконанням і зазначає, що вони можуть містити такі риторичні операції, як повторення, применшення, перебільшення або метафору [5, с. 278]. Отож, Т. ван Дейк розуміє риторичну насамперед як мистецтво переконувати.

Представник критичного аналізу дискурсу (КДА) Норман Феркло пропонує докладний лінгвістичний аналіз текстів. Дослідник розглядає мову (дискурс) невід'ємною складовою соціального життя, пов'язану з іншими його елементами (йдеться про використання мови в соціальній взаємодії). Відповідно тексти Н. Феркло трактує як складові соціальних подій й аналізує їхні соціальні ефекти («лінгвістичним формам можемо приписувати причинно-наслідковий вплив, тільки якщо зважатимемо на значення і контекст» [16, с. 14]). Таке трактування цілком збігається з риторичним, за яким певні тексти здатні змінювати людей, хід подій і навіть світ. Представимо подібність цих моделей дискурсу у вигляді схеми 1.

Схема 1. Модель дискурсу в риторичі і в концепції Н. Феркло



Відтак, зміни – основне поняття в концепції Н. Феркло. На думку англійського аналітика дискурсу, аналіз треба зосереджувати на 1) лінгвістичних особливостях дискурсу; 2) процесах продукування і сприйняття тексту (дискурсних практиках); 3) ширшій соціальній практиці, у якій відбувається комунікативна подія (соціальній практиці). Мета критичного дискурс-аналізу – вивчити зв'язки між використанням мови та соціальними практиками [8, с. 120, 123]. Тобто за цим підходом, *мова-як-дискурс є формою дії*, завдяки якій люди можуть змінити світ, і водночас такою формою дії, яка пов'язана з іншими аспектами соціального [8, с. 111].

Попри те, що всі згадані методи – Зеліга Гарріса, Гілліана Брауна та Джорджа Юла, Теуна ван Дейка і КДА Нормана Феркло – ґрунтуються на скрупульозних лінгвістичних процедурах, однак, займаючись дискурсом, вони не змогли оминати риторики. І навіть дискурс-аналіз Гілліана Брауна та Джорджа Юла, який прийнято характеризувати як власне лінгвістичний (мовляв, зосереджений виключно на мікрорівні відношень між реченнями та висловлюваннями [8, с. 20]), зачіпає сферу риторики – говорячи про організацію дискурсу як риторичну стратегію подання інформації.

Отже, дискурс-аналіз – починаючи від перших спроб Зеліга Гарріса і завершуючи соціо-когнітивним аналізом Теуна ван Дейка та критичним аналізом Нормана Феркло – щораз сильніше засвідчує перехрещення лінгвістики з риторикою.

Окрім згаданих лінгвістичних підходів до аналізу дискурсу, поширені також власне риторичні підходи. До останніх, зокрема, належить дискурсна психологія. Розглянемо її поряд із сучасними лінгвориторичними концепціями – риторичною прагматикою Джона Ліча і порівняльною риторикою Роберта Каплана та Урсули Коннор.

Дискурсна психологія (Джонатан Поттер, Маргарет Ветерелл) виникла в межах соціальної психології для критики когнітивізму. Представники напряду вважають усне чи писемне мовлення конструкцією світу, що зорієнтована на соціальну дію. «Люди використовують дискурс риторично, щоб здійснити соціальну дію в певних контекстах взаємодії. У цьому сенсі використання мови – “оказіональне”, “ситуативно зумовлене”. Відповідно аналіз зосереджений не на лінгвістичній організації тексту..., як у КДА, а на його риторичній організації» [8, с. 200–201]. Під останньою розуміють спрямованість на соціальну дію. Адже якщо дискурс є важливою формою соціальної дії, то риторика пояснює, як організовано конструкції-уявлення людей про світ, щоби “протистояти” потенційним чи актуальним спростуванням і “зруйнувати” альтернативні версії. Отже, люди використовують неоднакові дискурси в різних контекстах як ресурси для своєї аргументації, виражаючи завдяки цьому різні ідентичності [8, с. 215, 218–219]. Тобто риторична організація дискурсу насамперед стосується рівня аргументації.

Натомість британський мовознавець Джон Ліч розробляє риторичну модель прагматики. На його думку, риторика зосереджена на цільовій мовленнєвій ситуації (*goal-oriented speech situation*), у якій мовець намагається відповідно впливати на слухача. Традиційно трактуючи риторичу як «ефективне використання мови», дослідник, проте, наголошує: насамперед йдеться про ефективність у щоденній комунікації, а вже потім – у публічному мовленні [19, с. 15]. Він також розмежовує міжособову (*interpersonal rhetoric*) та текстуальну (*textual rhetoric*) риторичу. Якщо перша вивчає стратегії взаємодії всередині конкретної мовної спільноти, що відображають суспільно-культурні

цінності її учасників, то друга «відсилає до механізмів формування значень у дискурсі, пов'язаних із способом висловлення позамовного змісту» [14, с. 260].

Очевидно, для обох риторик характерні різні принципи [див. за: 19, с. 213–233]:

<i>риторика тексту</i>	<i>риторика щоденного мовлення</i>
1) принцип концентрації на адресатові; 2) принцип 'останнє – найважливіше' ( <i>the principle of end-focus, the principle of climax</i> ); 3) принцип імітації (іконічності)	1) принцип концентрації адресанта на самому собі; 2) принцип 'найважливіше – на початку' ( <i>the principle 'first is most important'</i> )

Як бачимо, риторична прагматика Ліча ґрунтується на вивченні не стільки фігур чи аргументів, скільки (риторичних) принципів побудови конкретного дискурсу. За твердженням дослідника, «риторичні принципи соціально зумовлюють комунікативну поведінку в різний спосіб, а... не забезпечують головну мотивацію розмови» [20, с. 16]. Отож, риторика постає засягом принципів чи порад стосовно того, як засобами мови досягти цілі. Однак риторичні принципи різняться від граматичних правил, адже є своєрідними нормами доброго чи ефективного виконання (перформансу). А отже, Ліч уважає за можливе у руслі міжособової й текстової риторики вивчати типологічні особливості мов та культур загалом. [19, с. 210]. На основі його теорії польська дослідниця Анна Душак висновкує: «Відмінності стилів комунікації, звичайно, можна зауважити також на площині писаних текстів. Проте там їх легше віднести до властивостей самого тексту, аніж до відмінностей людського мислення стосовно мовної поведінки, визначеної суспільством і культурою» [14, с. 275].

Докладніше аспект культурних відмінностей розроблено в порівняльній риторичі. Ґрунтуючись на теорії мовної відносності, Роберт Каплан зазначає, що «мова і письмо – культурні феномени. А отже, риторичні конвенції кожної мови – унікальні» [10, с. 5]. Мовознавець проаналізував англійські есеї, написані студентами-іноземцями, і на основі них визначив п'ять способів організації параграфів, відповідно до рідної мови студентів [див. схему 2 за: 10, с. 16].

#### *Схема 2. Типи подання матеріалу в студентських есе*



Якщо англо-європейські описовим есеям характерне лінійне подання матеріалу, то параграфи в текстах семітськими мовами розгортають за допомогою паралельних сурядних речень (*coordinate clauses*). Натомість в есеях орієнтальними мовами застосовують непрямий стиль, викладаючи головне в кінці, а есеї романськими та російською мовами містять відступи, які були б надмірними в англійському тексті [10, с. 15–16].

Критики концепції Каплана зауважують, що дослідник зводить п'ятискладову модель риторики Арістотеля лише до *inventio* (винаходження) та *dispositio* (розміщення). Проте безперечною заслугою лінгвіста є вихід за межі речення і аналіз тексту на основі дискурсних одиниць (параграфів) або й цілих блоків. Завдяки такому підходу дослідник формулює гіпотезу про відмінність писемних структур у різних культурах і мовах. Такі риторичні структури, за твердженням мовознавця, і визначають особливості «етнориторик» в текстах цими мовами. Саме їх і треба порівнювати.

Отже, основна відмінність риторичного підходу до аналізу дискурсу від лінгвістичного, полягає в тому, що перший ґрунтується на вивченні більших дискурсних одиниць (параграфів чи цілих блоків), і в результаті шукає риторичних принципів побудови конкретного дискурсу та їхніх культурних відмінностей у різних мовах.

З одного боку, маємо підстави розмежовувати ці підходи – як роблять Луїза Філіпс та Маріанне Йоргенсен – за сильнішим акцентом на якійсь одній частині риторики. Адже акцент на *inventio, dispositio* переважає в риторичній прагматичі та порівняльній риторичі, а *elocutio* краще розроблено у власне лінгвістичних підходах. З іншого боку, останні часто виходять за межі мовознавчих процедур мікроаналізу відношень між реченнями та висловлюваннями. Насамперед це стосується спроб Гілліана Брауна та Джорджа Юла говорити про інсценування (постановку) дискурсу. До того ж соціо-когнітивний підхід Теуна ван Дейка найбільше розвинувся в цьому напрямі.

Отже, маємо підстави стверджувати, що межа між риторичним та лінгвістичним підходами до аналізу дискурсу – умовна. На практиці бачимо радше поєднання цих перспектив, тому вважаємо доцільним говорити про лінгвориторичні підходи.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – С. 136–137.
2. Безменова Н. А. Очерки по теории и истории риторики / Н. А. Безменова. – М. : Наука, 1991. – 215 с.
3. Гийому Ж. Мальдидье Д. О новых приемах интерпретации, или проблема смысла с точки зрения анализа дискурса / Ж. Гийом, Д. Мальдидье // Квадратура смысла : Французская школа анализа дискурса. – М. : Прогресс, 1999. – С. 124–137.
4. Дейк ван Т. А. Анализ новостей как дискурса / Т. ван Дейк // Язык. Познание. Коммуникация : Сборник работ. – М. : Прогресс, 1989. – С. 111–160.
5. Дейк ван Т. А. Когнитивные и речевые стратегии выражения этнических предубеждений // Язык. Познание. Коммуникация : Сборник работ. – М. : Прогресс, 1989. – С. 134. – С.268–304.
6. Серио, Патрик. Как читают тексты во Франции // Квадратура смысла : Французская школа анализа дискурса. – М. : Прогресс, 1999. – С. 12–53.
7. Филлипов К. А. Лингвистика текста: Курс лекций. / К. А. Филлипов. – С.-П. : Изд. С.-Петербург. ун-та, 2007. – 330 с.
8. Филлипс Л. Дж., Йоргенсен М. В. Дискурс-анализ: теория и метод. / Л. Дж. Филлипс, М. В. Йоргенсен. – Х. : Гуманитарный центр, 2008. – 352 с.
9. Brown, Gillian, Yule, George. Discourse Analysis. – Cambridge-N.Y. – New Rochelle –Melbourne – Sydney : Cambridge University Press, 1983. – 283 p.
10. Connor, Ulla. Contrastive Rhetoric : Cross-cultural aspects of second-language writing. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – 201 p.
11. Cook, Guy. Discourse. – Oxford : Oxford University Press, 1990. – 168 p.
12. Dijk, van Teun A. Badania nad dyskursem // Dyskurs jako struktura i proces / Pod red. Teuna A. van Dijka; Przel. G.Grochowski. – Warszawa : Wyd. Naukowe PWN, 2001. – S. 9–44.
13. Dijk, van Teun A. Semantic Discourse Analysis // Handbook of Discourse Analysis. – Vol. 2 : Dimensions of Discourse. – London : Academic Press, 1985. – P. 103–136.
14. Duszak, Anna. Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa. – Warszawa : Wyd. Naukowe PWN, 1998. – 386 s.
15. Essays on Classical Rhetoric and Modern Discourse / Ed. by R. J. Connors, L. S. Ede, A. A. Lunsford. – Carbondale, 1984. – 296 p.
16. Fairclough, Norman. Analysing Discourse : Textual analysis for social research. – London : Routledge, 2004. – 270 p.
17. Harris, Zellig S. Discourse analysis // Language. – 1952. – Vol. 28. – № 1. – P. 1–30.
18. Kraus, Jiří. Rétorika v dějinách jazykové komunikace. – Praha : Academia, 1981. – 232 s.
19. Leech, Geoffrey N., Short, Michael H. The Rhetoric of text // Style in Fiction : A linguistic introduction to English fictional prose. – London-N.Y. : Longman, 1981. – 402 p.
20. Leech, Geoffrey. Principles of Pragmatics. – London-New York : Longman, 1999. – 250 p.

*Olena Synchak*

#### ***Language in action: lingua-rhetorical approach to discourse analysis***

*The article explores the leading linguistic conceptions of discourse analysis, those including methods by Zellig Harris, Gillian Brown and George Yule, Teun van Dijk, as well as a critical discourse analysis by Norman Fairclough. Comparing these methods with a specific rhetorical approach to discourse study, the author concludes that the border between these two approaches is not so clearly defined. Therefore, it is possible to speak about lingua-rhetorical approaches in regard to discourse analysis.*

*Key words: discourse, discourse analysis, critical discourse analysis, discourse psychology, rhetoric, rhetorical organization of discourse, rhetorical pragmatics, contrastive rhetoric.*